

GÜLBƏNİZ İSMAYILZADƏ

UNEC

İstiqlaliyyət 6

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ulduz.alizade@yahoo.com

OĞUZ QRPUNA MƏXSUS TÜRK DİLLƏRİNDƏ EHTİMAL, GÜMAN (HİPOTETİK) MODALLIĞININ SAHƏLƏRİ

Xülasə

Məqalə türk dillərində modallığın struktur-semantik aspektdən tətbiqinə həsr olunub. Əsasən funksional - semantik bir kateqoriya olaraq şərh edilən semantik analiz və modallığı ifadə edən leksik vasitələr burada geniş bir bəyanat tapmışdır.

Müqayisəli tədqiqatın nəticələri göstərir ki, modal sözlərlə modal dəyərləri ifadə edərkən yalnız ümumi deyil, həmçinin müxtəlif xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Modal sözlərin strukturunda və ən başlıcası, müxtəlif növ cümlələrin tərkibində onların istifadəsindən müxtəlif xüsusiyyətlər yaranır. Şübhəsiz, reallıq və qeyri-reallıq arasında orta mövqe tutan modal mənalar obyektiv gerçəkliyə uyğun azalan sxem dərəcəsində yerləşdirilir. Hər bir modallıq işdə həm məzmun, həm də ki, ifadə planında geniş şərh olunur. Müxtəlif səviyyələrin dil vasitələri ilə modallığın ifadəsi onlar arasında təkcə qarşılıqlı əlaqəni deyil, həm də onun iyerarxiya quruluşunu və dil orqanizminin sistemliyini isbat edir. Modallığın funksional- semantik kateqoriyasının əsas ifadə tərzii müasir türk dillərində fəli leksika və modal sözlərdir.

Açar sözlər: modallıq, türk dilləri, funksional-semantik, kateqoriya, güman və şübhə modallığı, modal mənalar, gerçəklik modallığı

Güman və yaxud hipotetik modallıq, həmçinin onun ifadə tərzii türkoloji dilçilik elmində indiyə kimi tədqiq olunmamış bir sahə olaraq qalmışdır. Bununla yanaşı, türk dillərində güman modallığı özünəməxsus mənalara malik olan çoxsaylı formalarla ifadə edilir.

«Ehtimal» termini ərəb mənşəli olub, «bir şeyin ola bilməsi, baş verə bilməsi, mümkünüyü» mənasındadır (ADİL, 2 c., Bakı, 1980, s. 220). Güman və yaxud hipotetik modallıq – bu danışanın hərəkətin icrasının doğruluğu nöqtəyi-nəzərdən deyilənin məzmununa olan qiymətidir. Danışan hərəkət və hadisə haqqında çox və ya az dərəcədə mümkün, güman edilə bilən, doğru ola bilən gümanlılığı bildirir.

Real hərəkət haqqında danışanın fərziyyəsi, əsasən, gümanlıq və hipotezin yaradılması üçün əsas olan mümkünlükdən irəli gəlməlidir. Həmçinin, danışan hərəkətin vəziyyəti haqqında məlumat və biliyə yiyələnəlməlidir. Ancaq məlumatlığın müxtəlif dərəcələri hərəkətin icrasının həqiqiliyinin pilləsini müəyyənləşdirir.

İş ondadır ki, danışan hadisə və faktların həqiqiliyində, hərəkətində, tam reallığında ya tam inam, ya da ki, qismən inamın üzərində öz fikirlərini qurur. Bundan aşağıdakılar yaranır:

- a) inam və yaxud reallığın gümanı forması
- b) qeyri-reallığın gümanlılığı forması

Qırğız dilində hipotetik modallıq aşağıdakı modal sözlərlə təzahür edir: bəlkim, çaması, boljolu, sıyaqı, kıyızı, körünöt, okşoyt, öndönöt, çıxar, şəkildüü, imiş, sıyaktuu: Bəlkim, al jer mol tüşüm berip kalqısı bardır; Bul tan kalarlık k. rünüş, bəlkim, ooru bolup jürbösün? (1, s. 329).

Ehtimal, güman modallığının iki ifadə vasitəsi- diskret və diskret olmayan ifadə vasitələri qeyd olunur (2, s. 127-129).

Diskret ifadə vasitəsi xüsusi ifadə vasitəsidir. Burada predikativlər və digər leksik vasitələr xüsusi rol oynayır. Diskret olmayan ifadə vasitələrində ehtimal, güman modallığı feil formalarında öz ifadəsini tapır. Bu şəraitdə bir sıra ehtimal modallığının tipləri müəyyən olunmuşdur (3, s. 606-610; 4, s. 41-45).

İkinciyə misal olaraq aşağıdakı cümləni göstərmək olar:- Sən rəqs edirsən?- Rəqs edirəm, amma pis. Ehtimal sahəsi dilin leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrini özündə birləşdirir, danışanın söylədiyi fikrə obyektiv və subyektiv (determinant amillər) münasibət bildirir. Bu sahədəki situasiyaya determinant amillər səbəb olur, şərtləndirir. Potensial situasiya ehtimallığı, mümkünlüyü ya reallaşdırır və yaxud reallaşdırma bilmir.

Ehtimal şəraitində komponentlər ayrılır və ən yüksəkdə potensial situasiya dayanır.

Ehtimal modallığının mikrosahəsi dərəcələrə bölünür. 1) yüksək dərəcəli ehtimal sahə. Bu situasiya bir sıra modal modifikatorlarla (görünür\görünüyor, görünür ki, ehtimal ki, ixtimal ki, bəllidir\bellidir, deyəsən, göründüyü kimi, ola bilsin və s.) ifadə olunur. Bu modal modifikatorlarla məntiqi nəticələr və proqnozlar çıxarılır. Məsələn: Görünür, ağı başına hələ gəlməyib (A), Görünüyor hayata alışmıyor (T), Görünüyor ki, patron da onun sözlerinden hoşlanmamış (A.Nesin), Bellidir ki, Batı memleketlerinde türk uygarlığına karşı büyük ilgiler var (F.Tansel).

2) orta dərəcəli ehtimal sahə. Bu situasiyada epistemik ehtimallıq aşağıdakı modal leksemlərlə ifadə olunur: bəlkə\belke\belki, ola bilsin, ehtimal\ixtimal, olsun ki/ ola, ola bilər və s.

Ola bilsin, Nuri beyi Berlin sokaklarının birinde yapayalnız yürüyen görürken bu planı çizmiş (O.Kemal), Ola bilsin, rüyalarımın şeiiri İstanbula vardıkta bir vayeyladır koparım (R.Halit), Bu düstur beni avutmak degil, belki öldürür (H. Gürpınar).

3) aşağı dərəcəli ehtimal sahə. Bu situasiya bir sıra modal sözlərlə (bəlkə, olsun, ola bilsin və s.) ifadə olunur. Məs.: Bəlkə də ölüb, kim bilir (A), Belki yoka çıkıp (T).

Türk dillərində modallığın ehtimal sahəsinin müxtəlif səviyyələrdə olan bir sıra ifadə vasitələri mövcuddur: 1) leksik – modal sözlər və predikatlarla; 2) morfoloji – felin zaman formaları ilə; 3) sintaktik – inkar və məsdər konstruksiyaları ilə. Həmin dillərdə modallığın ehtimal sahəsi diskret və diskret olmayan vasitələrlə ifadə olunur. Diskret ifadə vasitələrində ehtimal sahəsi müstəqil mənalı dil vahidləri ilə təyin olunur. Diskret olmayan ifadə vasitələrində isə müstəqil olmayan semantik elementlərdən və semantik komplekslərdən istifadə olunur. Türk dillərində müstəqil mənalı dil vahidləri modal sözlərdən (gərək, gərək ki, yəqin, yəqin ki, görünür, görünür ki, bəlkə, bəlkə də, ola bilər ki, olmaya, deyəsən, deyən, görəsən, görən, çox güman ki, ola, əcəba (A), iktimal, əldə, bilem, şaması, üksaydı, körinedi, sekildi, bolar, bəlki, şığar, mümkün (Qaz); mümkün, bəlkim, çıxar, belem, okşoyt, körünöt, ıktımal, siyaktuu (Qz.); extimol, bəlkim, uxşaydı, mumkin, şekilli, kurinadi, çamasi (Ö); ətimalim (ehtimal), bəlki, mümkün, oxşaydu, çamisi, körünidu (U) ibarətdir. Bu qəbildən olan modal sözlər cümlədə ehtimal, şübhə, güman, qətiyyətsizlik, inamsızlıq və s. bildirir. Bu sözlər ya bütün cümləni və ya cümlənin bir üzvünü müəyyən mühakiməyə, bəzən şəxsi müşahidəyə əsasən şübhə altına alır. Danışan söylədiyi fikirdə bəzən qeyri-dəqiq, əsas olmayan subyektiv nəticələrə gəlib çıxır. Bir növ öz danışığında fikrinin doğru olduğuna şübhə oyadır, fikirdə təxmin, güman olunmağa yol verir, bəzən bu ehtimalın özündə də təsdiqə, həqiqətə yaxın bir şey ifadə oluna bilər (5, s. 96).

Digər türk dillərindən fərqli olaraq, qaqauz dilində «olmalı» (görünür, görünür ki, ehtimal ki mənalarda) ehtimal bildirən modal sözü işlənir. Məs.: Bu kapunun kilidini kırmışlar evi soymak için olmalı (Q) - Görünür, evi soymaq üçün bu qapının kilidini kırmışlar (A).

Bu cümlələrin qarşılığı göstərir ki, qaqauz və Azərbaycan dillərinin cümlələrində söz sırası fərqli quruluşa malikdir. Adicə, modal söz Azərbaycan dilində prepozisiyada, qaqauz

dilində isə postpozisiyadadır.

Türkiyə türkcəsində bir sıra türk dillərindən fərqli olaraq, ehtimal mənasını ifadə edən qaliba modal sözündən istifadə olunur. Bu modal söz də görünür, ehtimal ki mənalari ilə sinonimlik yaradır. Məsələn, müqayisə et: Onu qaliba soymak için öldürmüşler (T) - Onu, görünür ki, soymaq üçün öldürmüşlər (A).

Beləliklə, türk dillərində modallığın ehtimal sahəsi təsdiq, inkar və hipotetik şəkildə mövcud olur. Təsdiq ehtimal sahəsində mümkün hesab olunmaq, zənn, güman etmək, təəvvürdə tutmaq və s. anlamlar mövcuddur. Məs.:

(A) Ehtimal ki, o körpə heyvan balaca müsahibinin, onu yemləyib bəsləmək istəyən Baharın gəlməyini güman edib sevinmişdi (Mir Cəlal).

(T) Ehtimal, dayımın ölümünə sen səbəb oldun, öyle mi? (N.Kemal)

(Qaz) Extimol, bir oy kolib ketsam (A.Kaxxar)

(U) Ətimalim, uxlavatsa kerək (K.Toxtəmov)

Modallığın ehtimal sahəsinin semantik strukturu 4 qoşa diferensial əlamətdən ibarətdir: daxili və xarici; aktual və uzual; deontik və qeyri-deontik; əldə edilmiş və əldə edilməmiş (6, s. 69).

Bu sahələrdəki modal münasibət məlumatın, işin, hadisənin gümanlı, şübhəli olduğunu ifadə edir.

«Güman» termini də fars mənşəli olub, «lazımınca əsaslanmamış fikir, zənn, ehtimal mənasındadır (ADİL, 3 c., 1983, s. 211).

Məsələn, aşağıdakı cümlələrdəki modal sözlər güman mənasını ifadə etmək baxımından diqqəti cəlb edir.

(A) Görünür ki, bizim yerin adətindən əsla xəbəriniz yoxdur (H.Cavid); Onun dedikləri, deyəsən, düz çıxmadı.

(T) Demək, muhabbet gözünü sarmış, gözlerini bürümüş...(N.Kemal)

(Tm) Ol, əhtimal, qelendir; Şu qün, meqer, yaqış yaqar.

(U) Joldoştorum da zariqıp kaldı körünöt (K.Jantöşev)

Dilin funksional-semantik sahəsində güman, şübhə modallığının da öz yeri vardır. Qeyd edək ki, ehtimal, qətiyyətsizlik və inamsızlıq mənalari da bu modallıq ətrafında birləşir. Potensial situasiya ehtimallığı, mümkünlüyü reallaşdırır. Bu cür modal mənada məlumatın, işin, hadisənin gümanlı, şübhəli olduğu bildirilir. Məs.: olmaya, güman ki, çox güman ki, ehtimal ki, yəqin, bəlkə, bəlkə də, olsun ki, deyəsən, görünür (A), balki, extimal, extimolki, aftidan, şəkilli, çamasi (Ö); ihtimal, belki, ola ki, ola bilir ki (T); mümkün, ıktimal, bəlkə (Qazax). Ehtimal ki, o körpə heyvan balaca müsahibini onu yemləyib bəsləmək istəyən Baharın gəlməyini güman edib sevinmişdi (Mir Cəlal); ihtimal, semiz və romatizmalı olan bu adam, suya ayağını bile beqdirmemiştir (F.A.Atay); Belki vermeyecekler. Türk dilində «belki» sözünün sinonimi kimi «ihtimal ki», «şayət» modal sözləri sinonim kimi çıxış edir (7, s. 353).

Digər türk dillərindən fərqli olaraq, Türkiyə türkcəsində güman, ehtimal modallığı «qaliba» sözü ilə də ifadə olunur. Məs.: En önde bir adam; qaliba imam olacak, Emineye bir şeyler soruyor (S. Derviş Emine)

Ehtimal sahəsində modallıq türk dillərində görünür, belki, ihtimal, güman, ola bilir, mümkün, görünür, görünür ki, deyəsən, yəqin, bəlkə və s. leksik vasitələrlə gerçəkləşir. Məs.: Görünür ki, patron da onun sözlərindən hoşlanmamış (A.Nesin), Görünür ki, bizim yerin adətindən əsla xəbəriniz yoxdur (H.Cavid), Onun dedikləri, deyəsən, düz çıxmadı. Fikirləşə- fikirləşə qalacaq ki, görəsən bunu kim eləyib? (İ.Şıxlı); Mümkündür ki, memurların bir kısmı emekliliyə ayrılın ve krizi önlesinler («Günaydın» q.); mümkün, özünüz körsüz (S.Mukanov).

Danışan şəxs yalnız ehtimal olaraq güman edir ki, xəbər verilən mümkün olsun, amma xəbər verilənin gerçəkliyinə əmin deyildir. Bu modallıq cümlədə ifadə olunan fikrin

gerçəkliyinə şübhəlidir, gerçəklik güman edilir. Güman, şübhə modallığının müasir türk dillərində leksik yolla ifadə imkanları genişdir. Bu təzahür imkanları A z ə r b a y c a n dilində b ə l k ə, b ə l k ə d ə, güman, g ü m a n k i, e h t i m a l k i, olsun ki, tutalım, deyəsən, görünür, görünür ki, yoxsa, görən, görəsən, olmaya və s. ; t ü r k dilində e l b e t t e, belki və s.; qazax dilində şaması, körinedi, üksaydı, eken, kerek, mümkün, sekildi, bəlki/bəlkim, ıktimal, tərizdi; q ı r ğ ı z dilində çaması, körünöt, okşoyt, eken, kerek, mümkün, şekildüü, balkim, ıktimal; ö z b ə k dilində çamasi, kurinadi, uxşaydı, ekan, kerak, mumkin, şekilli, balki, extimol; u y ğ u r dilində çamisi, körünidu, oxşaydu, eken, kerək, mümkün, bəlki\ bəlkim, ehtimal- ətimalim və s. q a r a q a l p a q dilində m ü m k i n, itimal, kəydem, bəlki\ bəlkim), şaması, kullası, algəraz, əyteuir, demək, kıskası, sirə; t a t a r dilində m ö m k i n, k i r ə k, tieş, inde və s. ; modal sözlərlə – leksik vasitələrlə müəyyənləşir. Həmin leksik vasitələr məlumatın, işin, hadisənin şübhəli, gümanlı olduğunu bildirir.

1. Modallığın güman, şübhə, ehtimal bildirən modal sözlərlə (gərək, yəqin, görünür, bəlkə, ola bilər ki, olmaya, deyəsən, görəsən, çox güman ki, ola, əcəba, zənnimcə (A), belki, aceba (T), acaba (Q), belki, meqer, əhtimal (Tm) ifadəsi.

(A) Bəlkə, mən yanılmışam, əzəldən yoxdur oğlum (S.Rüstəm)

(T) Belki çilekeş bir yağmurun yahut en yalnız kalabalıklarda ardımıza düşən küçücük ama bembeyaz bir bulutun hatrına bu tebəssümlərimiz («Zaman» qəzeti)

(Tm) Ol xatı, belki, özünün in qolay adamlarına yazandır, belki ya çaqalarına yazandır (B.Kerbabaev)

(Q) Siz beşsiniz, bekim, biriniz açıqlar bana onun maanasını (D.Tanasoqlu), ...beki bu xastalıktan kurtulurlar (N. Baboqlu)

(Ö) Ukituvçi kelqandır. - Balki. Balki u xam komissardir (X.Ğulom)

(U) Bəlki ayali ikkisi billə işləyli deqəndü. - Bəlki (T.Toxtəmov)

(Qz)...ata, balkim, men kaytıp da kalarımın-traktorçu, kombaynçılardı boşoto turqan bolup jatat (Ç.Aytmatov)

(A)- Əcəba, bu mənə məxsus deyilmi? (Ə.Vəliyev)

(T) Acaba, benim ağam mı? (M.Oğuz)

(Q) –Allaxçı-ım, kim acaba gena geçindi! (N.Babaoğlu)

Xəbər şəklinin modal mənə sistemində güman, ehtimal xüsusi yer tutur. Yəni güman, ehtimal modallığının ifadəsində xəbər şəkli də əsas rol oynayır. Bu, leksik-qrammatik vasitələrdir. Sözügedən modallıqda mümkünlük, imkan, ehtimal, yəqinlik, həqiqətə uyğunluq, şərait, situasiya əsas mənə variantları sayılır. Bu mənə variantları türk dillərində ehtimal ki, yəqin ki, olsun ki, güman ki, görünür ki, ehtimala görə, çox güman, mümkün ola bilər, ehtimal edilən, əqlabətən, həqiqətə uyğun və s. modal birləşmələrlə də ifadə olunur.

Ola bilsin gəlmədim. Bəlkə çatmadım (A).

Həmin modallıq müxtəlif sistemli dillərdə, məsələn, rus və gürcü dillərində də «albat»(gürcü)- «veroətno»(rus); «etqoba»(gürcü)-«vidimo»(rus); «ikneb» (gürcü)- «vozmocno»(rus) sözlərlə ifadə olunur (8, s. 12).

Güman, ehtimal modallığı bir sıra ara mənaları da özündə birləşdirir: şübhə, inamsızlıq, əminsizlik və s.

Müasir türk dillərində güman modallığı fərziyyə, ehtimal, şübhə mənalarını ifadə edən modal sözlərlə (bəlkə-bəlkə; buğay- ehtimal ki, moğayın-deyəsən; axırı/axırılı- göründüyü kimi; ixtimal- ehtimal və s.) ifadə olunur.

Hipotetik modal sözlərə aiddir: axırı, axırılı- güman ki, buğay- güman, bəlki, belkə-bəlkə, moğayın - yəqin ki, ixtimal- ehtimal, kürehən- məlum ki, bulha kərək- göründüyü kimi, bulırğa teyəş-gərək ki, belməyəm, ola bilsin ki, belməşən, belməşən tağı - yəqin ki və s. Hipotetik modal sözlər hadisənin icrasının həqiqiliyini, mümkünlüyünün müxtəlif dərəcələrini bildirir. Öz semantikasına görə onları iki qrupa ayırmaq olar.

1) həqiqilik və müəyyənliyə malik olan modal sözlər: kürəhən (B)-aydındır ki (A),

bulurğa-teyeş(B) - olmalıdır ki (A), ixtimal (B)-ehtimal (A), bulırğa mömkin (B) - gərək olsun(A) və s.

2) qeyri-həqiqilik və qeyri-müəyyənliyə malik olan modal sözlər: bəlki(B)-bəlkə(A); buğay (B)-güman ki (A), bulırğa kərək (B)- güman edilir (A); belmeyem (B) – yəqin ki (A).

Yuxarıdakı modal sözlər, bir qayda olaraq, xəbərə münasibətdə postpozitiv mövqe tutur. Türk dillərində güman modallığı qeyri-həqiqiliyin ümumi mənasını ifadə edən nizami sistem formasını nümayiş etdirir. Güman və yaxud problematik modallığın əsasını qeyri-real gümanlıq, real gümanlıq, inam gümanlığı və inamsızlıq gümanlığı təşkil edir.

Güman modallığının ən başlıca ifadə vasitəsi inam və ya inamsızlıq gümanlıqlarının müxtəlif çalarlarını verən felin lazım formasıdır. Felin lazım forması müstəqil işlədildikdə arzu, məsləhət, xəbərdarlıq olan modal sözləri ifadə edir. Güman modallığı morfoloji vasitədən (felin lazım forması, gələcək zaman forması) başqa leksik-qrammatik və qrammatik vasitələrin köməyi ilə şərh olunur. Güman, şübhə modallığı türkmən dilində aşağıdakı modal sözlərlə ifadə olunur. Məs.:Belki, ol onun xatını qormək üçün bolsa qerek, Altının yanına qeçdi (N. Sarıxanov); Şu qün, meqer, yaqış yaqar. Ol, əxtimal, qelendir. Meqerem, qayrakı yol bilen qiden bolsalar qerek (A. Durdıev); Belki, şu qün kino qideris. Belki, ol kitap xas qızıqlıdır. Türkmən dilində belki sözü gücləndirici bağlayıcılar kimi qrammatikalarda verilir. «Xəzirki türkmen dili» (1960) kitabında oxuyuruq: Belki sözü gücləndirici bağlayıcı olmaqdan savayı, şübhə, güman bildirən söz kimi də işlədilir. Məsələn, bağlayıcı kimi:

Qul diyip yiqidin aslını sorma,

Xojası bar, belki quluna deqmez (Maqtımqulı)

Aparılan tədqiqatlar imkan verir ki, müasir türk dillərində funksional- semantik sahədə modallıq və onların müxtəlif ifadə vasitələri problemi üzrə bəzi nəticələrə gəlin.

Biz bu məsələni başlıca olaraq öz aralarında semantik ümumiliklə bağlı olan müxtəlif qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı təsir vasitələrinin ifadəsini özündə cəmləşdirən kateqoriya kimi başa düşürük. Başqa sözlə desək, modallığın eyni bir invariant mənalarnı ifadə etmək üçün müxtəlif dil səviyyələrinin üsullarından istifadə olunur. Beləliklə, bu işdə modallıq müxtəlif səviyyəli kateqoriya kimi şərh olunur. Modallığın funksional-semantik sahələrinin ifadə vasitələrinin mahiyyəti aşağıdakı kimi müəyyənləşir: modallıq həqiqilik və qeyri-həqiqilik planında danışan şəxsin obyektiv reallıqla deyilənin məzmunu arasında xarakterini ifadə edir. Modallığın bu ümumi mənası özündə modallığın konkret semantik növlərinə daxil edən invariant anlamı bildirir. Bu baxımdan modallığın şərhı həqiqiliyin qeyri-həqiqiliyə qarşı qoyulmasında qurulur. İndiki işdə indiqativ modallıq və ya gerçəklik modallığı qeyri- indiqativ modallığa və ya qeyri-gerçəklik modallığına qarşı qoyulur. Qeyri-gerçəklik modallığı öz növbəsində aşağıdakı semantik növlərə ayrılır:

a) vaciblik və zərurilik modallığı;

b) mümkünlük və qeyri- mümkünlük modallığı;

c) güman, ehtimal modallığı;

ç) əmr-vadaredici modallığı;

e) arzu və niyyət modallığı.

Feli leksika baxımından morfoloji kateqoriya modallığın funksional- semantik kateqoriyasının nüvəsidir. Ancaq modallığın ayrı-ayrı konkret semantik növləri morfoloji nüvəyə və yaxud mərkəzə aid olmaya da bilər. Məsələn, türk dillərində məcburilik modallığı felin leksik-qrammatik formasına söykənir, çünki bu dillərdə məcburiliyin morfoloji forması yoxdur. Azərbaycan və digər oğuz dillərində məcburilik forması feil formasının morfoloji kateqoriyası kimi fəaliyyət göstərir. Bunu mümkün modallığa münasibətdə də demək olar, çünki, o da nitqdə modal konstruksiyaların köməkliyi ilə həyata keçirilir. Gerçəklik modallığına görə danışan şəxsin nöqtəyi- nəzərindən deyilənin məzmunu obyektiv reallığa uyğundur; subyekt deyilənin real və gerçək olması kimi başa düşür. Gerçəklik modallığının

əsas ifadə vasitəsi deyiləndə, çoxsaylı zaman formalarına realizə edən felin xəbər forması bunu həyata keçirir. Daha doğrusu, zaman formaları özündə zaman və modallığı birləşdirən felin xəbər formasıdır. Felin zaman forması ümumi konstativ əlamətlərə malikdir və heç bir əlavə modifikatorsuz sadə həqiqəti ifadə edir. Bu sadə həqiqət zəifləyə və ya güclənə bilər. Göstərilən modal çalarlar modal sözlər və ədatlarla birlikdə indiqativliyi nümayiş etdirir. Qeyri-gerçəklik modallığına görə danışanın nöqtəyi- nəzərdən deyilən məzmunu obyektiv reallığa uyğun gəlir. Subyekt deyiləni qeyri- real, daha doğrusu, mümkün, arzu edilən, ehtimal edilən, şübhəli və s. kimi qəbul edir. Qeyri-real modallığın əsas ifadə vasitəsi onun vasitəli növ olmasıdır. Göstərilən modallığın şərhində fəal vasitə kimi feil formasından başqa, analitik konstruksiyalar, infinitiv modal cümlələr, modal sözlər, ədatlar və həmçinin imperativ nidalar iştirak edir.

Ədəbiyyat

1. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1, Фонетика и морфология. Изд-во “Илим”, Фрунзе, 1987, 329 с.
2. Татарская грамматика. 11. Морфология. Казань, Татарское книжное издательство, 1993, с. 129
3. Пюрбеев Г.Ц. Категория модальности и средства ее выражения в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1981, № 5, с. 606-610
4. Бондаренко В. Н. Виды модальных значений и их выражение в языке // Филологические науки. 1979, № 2, с. 41-45
5. Hacıyev Kamal. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. “Çaşıoğlu”, Bakı, 1999, s. 96.
6. Татарская грамматика. 11. Морфология. Казань, Татарское книжное издательство, 1993, с. 69
7. Колшанский Г.В. К вопросу о содержании языковой категории модальности // Вопросы языкознания, 1961, № 1, с. 353
8. Окропиридзе Н.Г. Лексические средства выражения модальности в грузинском языке и их эквиваленты в немецком языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук, Тбилиси, 1964, с. 12
9. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Bakı, Elm, 2005, 312 s.
10. Zeynalov F. Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər. Bakı, 1965.
11. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, ADU nəşri, 1974, 142 s.

Гюльбеніз Исмайлзаде

Сферы (гипотетические) модальности по вероятности на тюркских языках из Огузской группы Резюме

Статья посвящена применению модальности в тюркских языках с точки – зрения структурно – семантического аспекта. В основном, здесь нашли широкого изложения семантический анализ и лексические средства выражения модальности, которая толкуется в основном как функционально – семантическая категория.

Исследование показывает, что средства, создающие различное модальное значение устанавливает в контексте, в том числе, в благоприятных ситуациях первичные и инвариантные значения, выступая при этом, не только с абсолютными, а также с относительными функциями. Несомненно, модальные значения, которые занимают умеренную позицию между реальностью и нереальностью, помещаются в схему

снижения в соответствии с объективным уклоном. Каждая модальность широко интерпретируется как в содержании, так и в плане выражения.

Выражение модальности с помощью разных уровней означает не только взаимосвязь между ними, но также его иерархическую структуру и системность языкового организма. Основным стилем выражения функционально-семантической категории модальности являются лексические и модальные слова в современных турецких языках. Результаты сравнительного исследования показывают, что при выражении модальных значений модальными словами наблюдаются не только общие, а также различные черты. Различные черты возникают с их употреблением в структуре модальных слов, а больше всего, в составе предложений различного типа.

Ключевые слова: модальность, тюркские языки, функционально – семантические, категория, модальность вероятности и подозрительности, модальные значения, модальность реалий.

Gulbeniz Ismailzade

**Spheres of probability, assumption (hypothetic) modality in Turkish languages
belonging to Oghuz group
Summary**

This article is devoted to research of structural – semantic aspect of modality in Turkish languages. Lexical expression means and semantic analysis of modality, being interpreted here as functional – semantic category have been explained hereby in details.

Research shows that, facilities establishing various modal meanings, by participating in both absolute and relative functions, determine the components of initial and invariant meanings in suitable situations in the context. Inexplicable, modal alignments that move the dimensional position to reality and nonreality are arranged in the scheme with a lens bullet. Everyday modality is interpreted as a whole, as in the plan. Vivalence modalities, with the help of different types of words, does not just mean intercession, but also its hierarchical structure and structure of the language organism. The functional semantic category of modality is the basic style of the lexical and modal phrases in the modern Turkish languages.

Result of comparative research shows that, both common and different features are observed in expression of modal meanings with modal words. Different features are occurred in connection with use of modal words mostly within content of complex type sentences.

Key words: modality, turkish languages, functional – semantic, category, assumption and suspicion modality, modal meanings, modality of reality

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.06.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur